

روایتگری تصاویر شهادت امام حسین (ع) در نسخه‌های چاپ سنگی (اسرار الشهاده، طوفان البكاء، وسیلة النجات)*

چکیده

ذکر وقایع عاشورا به صورت مکتوب و مصور در ایران، به واسطه چاپ سنگی نسخه‌ها گسترش بیشتری یافت و آثار بدیعی در حوزه تصویر به خصوص در عصر قاجار شکل گرفت. این پژوهش نیز سعی دارد نگاره‌های شهادت امام حسین (ع) و مواجهه شمر را در سه نسخه مصور چاپ سنگی متقدم و تاریخ‌دار از کتاب‌های طوفان البكاء (۱۲۷۰ ق)، وسیلة النجات (۱۲۸۴ ق) و اسرار الشهاده (۱۲۶۸ ق) موجود در کتابخانه ملی ارزیابی کند. اهداف این پژوهش، آکاوی مضمونی و تجسمی تصاویر مربوطه در سه نسخه مدنظر است. پرسش‌ها بدین قرار است:

نگاره‌های این نسخه‌ها چگونه مفاهیم و روایات اسلامی مرتبط به شهادت امام حسین (ع) را به تصویر کشیدند؟

این تصاویر، چه ویژگی‌های تجسمی را در بیان صحنه شهادت امام حسین (ع) در نسخه‌های مدنظر نشان می‌دهند؟

نتایج حاصل از این پژوهش که به روش کیفی و به شیوه توصیفی تحلیلی و از نوع اسنادی صورت گرفته است، اشاره به شاخصه‌های تجسمی و روایت‌های اسلامی نقل شده درباره تصاویر شهادت امام حسین (ع) دارد که برخی از آن‌ها دارای اعتبار بوده و بعضی دیگر، برگرفته از باورهای عامه در دوران قاجار، تصویرسازی ذهنی طراحان یا روایت‌های نامعتبر است. در نگاره‌ها برای متجلی کردن روایت‌های مربوط به شهادت و ایثار از شیوه‌های مختلف تجسمی، استفاده شده است که هم‌راستا با باورها و مفاهیم شیعی نیز بوده و مضامین هر واقعه را با توجه به شیوه طراحی، پوشش و ادوات، چهره‌پردازی، ساختار و ترکیب‌بندی مختص به آن مطرح کرده است.

واژه‌های کلیدی: چاپ سنگی مصور، شهادت امام حسین (ع)، وسیلة النجات، طوفان البكاء، اسرار الشهاده.

* این مقاله برگرفته از رساله دکتری فاطمه عسگری با عنوان: «تبیین ویژگی‌های بصری حماسه دینی امام حسین (ع) در نسخ چاپ سنگی نفیس قاجاری» است.

فاطمه عسگری

دکتری هنر اسلامی، دانشکده هنر، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

f.g.g.asgari@chmail.ir

مهناز شایسته فر

دانشیار گروه هنر اسلامی، دانشکده هنر، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران، نویسنده مسئول.

shayesteh@modares.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱-۰۶-۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱-۰۸-۱۱

1-DOI: 10.22051/PGR.2022.41426.1143

مقدمه

حماسه عاشورا یکی از وقایع مهم تاریخ اسلام، به صورت مکتوب و مصور به دست افراد مختلف طی گذشت قرن‌ها بازگو شده است. ذاکرین، مداحان، تعزیه سرایان و... در مراسم‌ها و آیین‌های عاشورایی از مکتوبات و مقاتل مختلف استفاده می‌کردند. مکتوبات مربوط به عاشورا در عصر قاجار به واسطه ورود صنعت چاپ به ایران، گسترش زیادی یافت و آثار ارزشمندی در زمینه مذهبی در اختیار عموم مردم قرار گرفت. در بین کتاب‌های مذهبی چاپ سنگی، توجه به واقعه عاشورا و مصیبت کربلا بیش‌ترین کتاب‌ها را شامل می‌شد. تصویرگران کتب مذهبی نیز نقش مهمی را در پرداختن نقل‌های عاشورایی داشتند و با شیوه‌های مختلف تجسمی، از شرح عاشورا، نگاه ملموس و تصویری را به مخاطبان منتقل می‌کردند. حضور این نسخ، در میان فرهنگ عامه مردم، تصویرسازی‌های ملهم از باورهای اعتقادی و مذهبی را مطرح می‌کرد که در شکل‌گیری شیوه‌ای منحصر به فرد در طراحی چاپ سنگی تأثیرگذار بوده است.

با استناد منابع روایی می‌توان نقل‌های تصویری در صحنه‌های شاخص این نسخه‌های چاپ سنگی را مطالعه کرد و آن‌ها را شرح و بسط داد. البته در این میان، برخی از تصاویر، بر طبق روایات جعلی یا باورهای عامه از حادثه عاشورا مصور شدند که اغلب نقل‌های رایج در کتب صفوی و قاجاری را مطرح می‌کنند.

«روایت، مصدر «روی، یروی» در اصل به معنای حمل کردن و یا آنچه که خود متعلق حمل واقع می‌شود اما کلمه روایت در مفهوم ثانویه خود به سخن و کلام نیز اطلاق شده است؛ چرا که سخن و کلام می‌تواند از طریق نقل شدن به دیگران انتقال یابد و از این جهت به ناقل سخن نیز «راوی» گویند.» (منبع: URL) آنچه در اینجا مدنظر است، روایات اسلامی شاخصی است که اشاره به سخنان و نقل‌هایی به صورت مکتوب دارد که از راویان معتبر در طول تاریخ اسلام به دست ما رسیده است و یکی از منابع مطالعاتی این تحقیق نیز شمرده می‌شود. برای آنکه از وقایع عاشورا درک بهتری داشته باشیم باید به روایتگران با درایت و صادق مراجعه کنیم. روایت‌های معتبر عاشورایی بدون هرگونه سوگیری و اعتنا به نقل قول‌های عامیانه، زمینه روشننگری را مهیا می‌کنند. این منابع، نه تنها برای نویسندگان و شاعران بلکه برای هنرمندان عرصه عاشورایی نیز بسیار ارزنده و کاربردی است. این پژوهش نیز با هدف ارزیابی تصاویر و با نگاه تجسمی و

روایی، روایتگری تجسمی صحنه‌های شهادت امام حسین(ع) به دست شمر در سه نسخه متقدم از اسرار الشهادة (۱۲۶۸ق)، وسیلة النجات (۱۲۸۴ق) و طوفان البكاء (۱۲۷۰ق) را بررسی می‌کند. با نگاه به این تصاویر بسیاری از شاخصه‌های تجسمی و روایی بازشناسی می‌شود و درک بهتری از بیان مضمونی هنر و باورهای شیعی به مخاطب نشان داده می‌شود.

پیشینه

با نگاه به پژوهش‌های دیگر در راستای تصویرسازی چاپ سنگی قاجار، عاشورا و روایات اسلامی در باب موضوع شهادت امام حسین(ع) به برخی تحقیقات می‌توان رسید. از جمله موارد پیش رو:

مقاله‌هایی با عنوان «رویکرد احساسی- عاطفی به واقعه عاشورا در ایران، از صفویه تا مشروطه» از حسین مفتخری و محسن رنجبر که به مطالعه و جریان‌شناسی تاریخی مهم‌ترین و مشهورترین قرائت از واقعه عاشورا یعنی قرائت سوگوارانه و احساسی، عاطفی از دوران صفویه تا مشروطه پرداخته است. در این مقاله، مهم‌ترین ویژگی‌ها، زمینه‌ها و عوامل ترویج آن بررسی می‌شود.

«پیوندهای هنر و سیاست در عصر قاجار» به کوشش زهرا علیزاده که رابطه هنر و سیاست را تحلیل می‌کند، به تعاملات سیاست و هنر در قالب حمایت‌های دربار توجه کرده است.

«بررسی کتاب‌های چاپ سنگی مصور قاجار» از عبدالمجید حسینی‌راد و زهرا خوان سالار به ثبت رسیده است که به خصوصیات و جلوه‌های تصویری این نسخه‌ها، به لحاظ ریشه‌یابی تصاویر و ارتباط این نگاره‌ها با کتاب‌آرایی توجه می‌کند.

«تجلی عاشورا در تصویرسازی‌های کتاب چاپ سنگی تحفه‌الذاکرین» از فاطمه عسگری، ویژگی‌های تصویری این نسخه را در چندین تصویر تحلیل می‌کند.

«بررسی فرشته‌نگاری در نسخه‌های چاپ سنگی کتاب تحفه‌المجالس» نوشته مریم یغماییان که نسخه‌های چاپ سنگی تحفه‌المجالس موجود در کتابخانه‌های تهران را بیان کرده است، همچنین انواع متفاوت فرشتگان حاضر در این کتب را مطالعه کرده است.

«زیباشناسی نسخه چاپ سنگی روضه‌المجاهدین/ مختارنامه- کتابخانه تبریز» از مریم متفکر آزاد، به عناصر بصری رایج در این نسخه‌های چاپ سنگی و زیباشناسی تصویری آن توجه کرده است. توجه به ویژگی‌های موضوعی و ساختاری از جمله مطالعات این مقاله است.

روش پژوهش

پژوهش حاضر، به روش کیفی و شیوه توصیفی تحلیلی، از نوع اسنادی انجام شده است. این تحقیق، نگاره‌های اصلی شهادت امام حسین(ع) را با نگاه به روایت‌های اسلامی و ارزیابی تجسمی این تصاویر، مضامین و ترجمان تصویری قدیمی‌ترین نسخه‌های مصور چاپ سنگی تاریخ‌دار موجود از سه عنوان کتاب محفوظ در کتابخانه ملی را مطالعه کرده است. تحلیل تصاویر بر اساس ۲ تصویر از کتاب اسرار الشهاده (۱۲۸۸ق)، ۱ تصویر از کتاب‌های طوفان البکاء (۱۲۷۰ق) و ۱ تصویر از کتاب وسیله النجات (۱۲۸۴ق) انجام شده است.

جهت دستیابی شرح وقایع مربوط و همچنین ازدیاد منابع تاریخی و حدیثی، به برخی منابع ذکر شده به دلیل قدمت، اعتبار، جامعیت و پیوستگی مراجعه بیشتری شده است؛ مانند اخبار الطوال دینوری، تاریخ طبری، الفتوح ابن‌اعثم، امالی شیخ صدوق، الارشاد شیخ مفید و اعلام الوردی طبرسی.

پژوهش پیش رو، رویکرد حدیث‌شناسی را در نگاره‌ها مطرح نمی‌کند، بلکه به این نکته توجه دارد که نگاره‌ها چگونه مضامین مربوط در منابع مختلف مکتوب را مجسم کرده و از چه روش‌های تصویری برای متجلی کردن شهادت سالار شهیدان بهره برده‌اند.

نسخه چاپ سنگی اسرار الشهاده ۱۲۶۸ق

نام دیگر استنادی کتاب اسرار الشهاده، دیوان سرباز است که قریب بر ۵۰۰۰ بیت دارد. دیوان مراثی سرباز بروجرودی دارای ده مجلس است و قسمت اعظم کتاب به واقعه عاشورا و مراثی امام حسین(ع) تعلق دارد. قدیمی‌ترین نسخه مصور تاریخ‌دار ثبت شده از کتاب اسرار الشهاده، مربوط به سال ۱۲۶۸ق است. اولریش مارزلف، از پژوهشگران برجسته چاپ سنگی، از این نسخه در کتابخانه ملی پروس در برلین، بخش شرق‌شناسی آکادمی روسیه در سنت پترزبورگ، مجموعه خصوصی و کتابخانه ملی تهران یاد می‌کند. نسخه سال ۱۲۶۸ق به غیر از کتیبه‌نگاری سرلوح‌ها، حاوی ۷۱ صحنه مصور است که در بین سایر نسخه‌ها این کتاب در کتابخانه ملی دارای بیشترین تصویر و متقدم‌ترین نسخه موجود آن در این مرکز اسناد (فقط یک نسخه) است. (جدول ۱)

کتاب حاضر، یکی از پر تصویرترین کتاب‌های مصور با موضوع عاشورا است که تعداد زیادی از تصاویر آن مستقیماً مرتبط به حادثه کربلا یا وقایع پیرامونی این واقعه عظیم است. اگرچه اسرار الشهاده ۱۲۶۸ق زندگی‌نامه(ع) را شرح داده است، اغلب تصاویر آن به

«بررسی تطبیقی تصاویر جنیان حاضر در کربلا در کتب چاپ سنگی عصر ناصری با روایات اسلامی» از مصطفی لعل شاطری، هادی وکیلی، علی ناظمیان فرد به ثبت رسیده که به مطالعه روایات درباره جنیان و حضور آنان در کربلا توجه دارد و اینکه تا چه میزان تصاویر جنیان موجود در کتب چاپ سنگی با روایات اسلامی منطبق بوده است.

کتاب‌هایی با عنوان چهل طوفان از علی بوذری در سال ۱۳۹۰ چاپ شده است. در این کتاب پژوهشگر تصاویر چاپ سنگی طوفان البکاء را معرفی و جمع‌آوری کرده است، اما تحلیل تصاویر آن بسیار مختصر و کلی است؛ همچنین کتاب تصویرسازی داستانی در کتاب‌های چاپ سنگی فارسی نوشته اولریش مارزلف و ترجمه شهروز مهاجر به سال ۱۳۹۰ چاپ شده است. این کتاب، نسخه‌های مصور موجود را در چند صفحه معرفی می‌کند، اما تحلیل تصویری کتب چاپ سنگی به طور مختصر انجام شده و درباره هر یک از کتب، ارزیابی صورت نگرفته است. طبق یافته‌های این پژوهش، محل نگهداری برخی از نسخه‌ها، علاوه بر آنچه در این کتاب ذکر شده در کتابخانه‌های دیگر ایران نیز موجود است. در پایان‌نامه‌هایی با عناوین «تحلیل نگاره‌های سوگواری در آثار چاپ سنگی» که در مقطع ارشد به سال ۱۳۹۶ به قلم حدیثه صادقی انجام شده است، نگاره‌های سوگواری و ریشه‌یابی نقوش و تأثیر سنت‌های فرهنگ و هنر ایران، مطالعه شده است. «شخصیت‌های روایی سه نسخه از مختارنامه چاپ سنگی دوره قاجار» از فهیمه بیگی، مقطع کارشناسی ارشد در سال ۱۳۹۵ به ثبت رسیده است؛ همچنین در پایان‌نامه دیگری با عنوان «ویژگی‌های بارز سبک‌شناختی در آثار عاشورایی علی‌قلی خویی» از محبوبه صدیقیان به سال ۱۳۹۴ درج شده است که ویژگی‌های فرمی و سبک‌شناختی خویی در کتب حمله حیدری و اسرار الشهاده به بررسی می‌پردازد.

با مطالعه صورت‌گرفته در پژوهش‌های قبلی، مشخص شد که با موضوع و عنوان صحنه شهادت امام حسین(ع) در راستای بیان روایات اسلامی مندرج در نسخه‌های چاپ سنگی اسرار الشهاده، وسیله النجات و طوفان البکاء حتی هر یک از نسخه‌ها به صورت مجزا، تحقیقی صورت نگرفته است. به خصوص آنکه درباره نگاره‌های کتاب مصور وسیله النجات تحقیق و کنکاشی ثبت نشده است؛ اما پژوهش حاضر سعی دارد روایت‌نگاری‌های تصاویر شاخص نسخه‌های ذکر شده را ارزیابی و به یکی از مهم‌ترین تصاویر هنرهای مذهبی در قالب تصویرپردازی کتاب‌های دینی توجه کند.

نسخه چاپ سنگی طوفان‌البکاء ۱۲۷۰ق

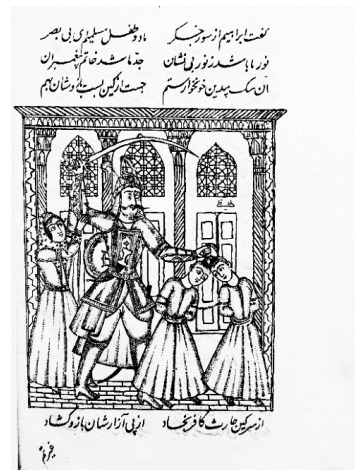
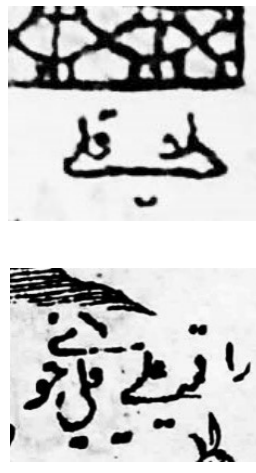
کتاب طوفان‌البکاء فی مقاتل‌الشهدا کتابی درباره سرگذشت و مصائب معصومین(ع)، با توجه به احادیث و روایات با نثر شیوا به نظم درآمده و در سال ۱۲۵۰ق تألیف آن به پایان رسیده است. این کتاب دارای یک مقدمه و دوازده آتشکده و یک خاتمه است. هر آتشکده مشابه بخش به چندین شعله تقسیم شده و مقدمه شامل چهارده بند درباره مصیبت امام حسین(ع) است. طولانی‌ترین و مفصل‌ترین آتشکده کتاب، آتشکده پنجم، مشتمل بر چهل شعله، درباره زندگی و شهادت امام حسین(ع) است که بیشترین تصویرسازی از میان تصاویر این کتاب را شامل می‌شود.

«کتاب طوفان‌البکاء نیز در نقاط مختلف ایران قریب به دو قرن در مکتب‌خانه‌ها و مدارس سنتی قدیم، جزء دروس اصلی تدریس می‌شد و بسیاری از وعظ و ذاکرین اهل‌بیت عصمت و طهارت از آن بهره‌ر وافی می‌بردند.» (عسگری، ۱۳۹۴: ۷) طوفان‌البکاء، مصوران مختلفی داشت که برخی از آنها شهرت بیشتری دارند و تعدادی نیز هنرمندان ناشناسی هستند. به‌طور کلی این کتاب یکی از پرکاربردترین کتاب‌های مذهبی در دوران قاجار بود که به تعداد زیاد از آن به شیوه چاپ سنگی تکثیر یافت و امروزه در کتابخانه‌های مختلف جهان نگهداری می‌شود. از این کتاب، ۲۵ نسخه متعدد و متفاوت نگهداری می‌شود که از برخی، چندین نمونه مشابه موجود است.

روایت‌های مصور قبل، حین و بعد از عاشورا اشاره دارد. تیر خوردن و حالات مختلف ایشان، لحظاتی قبل یا هنگام شهادت، در ۵ مجلس طراحی شده است^۱ و دو تصویر از آنها مواجهه امام حسین(ع) با شمر را در نمای دور و نزدیک نشان می‌دهد. نمونه مشابه نسخه ۱۲۶۸ق با اوراق ناقص در کتابخانه آستان مقدس رضوی نگهداری می‌شود، اما نسخه موجود در کتابخانه ملی کامل‌تر است. اغلب نسخه‌های اسرارالشهادت از اولین نسخه تاریخ‌دار (۱۲۶۸ق) موجود در کتابخانه ملی و آستان قدس رضوی تقلید خام‌دستانه‌ای داشته‌اند. در آرشیو کتابخانه ملی، نام تصویرگر این نسخه مصور قید نشده است، در حالی که بنا بر دو دلیل مهم نام تصویرگر این کتاب علی‌قلی خویی است. به گفته اولریش مارزلف در کتاب تصویرسازی داستانی، تصویرگر نسخه سال ۱۲۶۸ق موجود در مجموعه خصوصی و کتابخانه ملی، علی‌قلی خویی است (مارزلف، ۱۳۹۸: ۲۸۸ و ۲۸۹) که با نسخه همان سال، محفوظ در کتابخانه ملی، کلیشه مشابهی دارد. نکته مهم‌تر آنکه در دو نگاره این کتاب، درون فضای تصویر، راقمه علی‌قلی خویی دیده می‌شود که از نگاه ثبت‌کننده مشخصات کتابخانه ملی پوشیده مانده است. (تصاویر ۱ و ۲) با نگاه به کل تصاویر کتاب و هم‌خوانی سبک در مجموعه تصاویر آن، مشخص می‌شود که طراح کل کتاب، یک هنرمند بوده است.

تصویر ۲. اسرارالشهادت، ۱۲۶۸ق، بازیابی: ۵۳۶۱-
۶، تصویرگر: علی‌قلی خویی، بخشی از تصویر شهادت امام حسین(ع)، امضای تصویرگر (منبع: مخزن چاپ سنگی کتابخانه ملی)

تصویر ۱. اسرارالشهادت، ۱۲۶۸ق، بازیابی: ۵۳۶۱-۶-
تصویرگر: علی‌قلی خویی، شهادت فرزندان مسلم و امضای تصویرگر (منبع: مخزن چاپ سنگی کتابخانه ملی)

مشخصات کتابخانه ملی نام تصویرگر این نسخه ذکر نشده است، اما در دو صحنه، محاربه حضرت علی(ع) با عمر بن عبدو و دیگری محاربه حضرت علی(ع) با مرحب (تصویر ۳) رقم علی قلی خویی دیده می شود. در این میان نیز یک تصویر، صحنه اصلی شهادت امام حسین(ع) در مواجهه با شمر را نشان می دهد و با داستان شهادت عبدالله بن الحسن تلفیق شده است و با سایر تصاویر این صحنه در نسخه های دیگر طوفان البکاء رقم عمل علی قلی خویی متفاوت است.

متقدم ترین نسخه مصور تاریخ دار موجود از طوفان البکاء در کتابخانه ملی به سال ۱۲۷۰ ق (یک نسخه) به رقم علی قلی خویی محفوظ است که به غیر از سرلوحه ها دارای ۳۷ تصویر است. (جدول ۱) یک دست بودن شیوه طراحی در اغلب تصاویر باعث شده است که به نظر آید تصویرگر بیشتر تصاویر آن علی قلی خویی باشد. به این نسخه کتابخانه ملی در کتاب تصویرسازی داستانی از اولریش مارزلف و چهل طوفان بوذری اشاره ای نشده و همچنین در

تصویر ۳. طوفان البکاء، ۱۲۷۰ ق، بازیابی: ۲۶۵۹۱-۶، تصویرگر: علی قلی خویی، نبرد حضرت علی(ع) با مرحب (منبع: مخزن چاپ سنگی کتابخانه ملی)

طراحی ها بسیار نزدیک به هم است. با وجود آنکه میرزا هادی یک دهه در عرصه تصویرسازی چاپ سنگی فعال بود، آثار محدودی از وی به جا مانده است. قید شده که محل نگهداری نسخه مصور وسیله النجات در موزه بریتانیا لندن و مجموعه خصوصی است (مارزلف، ۱۳۹۸: ۳۱۸)، اما طبق یافته های این تحقیق، مطابق همان سال و محل نشر، با استفاده از کلیشه مشابه، نسخه های بیشتری ثبت شده است که در ایران نگهداری می شود. ۱۰ نسخه با ۴ شماره بازیابی متفاوت و کلیشه های مشابه در مرکز اسناد کتابخانه ملی به سال ۱۲۸۴ ق، یک نسخه از همان سال و کلیشه مشابه در کتابخانه آیت الله بروجردی و یک نسخه در کتابخانه مجلس شورای اسلامی موجود است. در این کتاب، یک صحنه واقعه شهادت امام حسین(ع) و مواجهه شمر

نسخه چاپ سنگی وسیله النجات ۱۲۸۴ ق

چندین کتاب با عنوان وسیله النجات در سال های مختلف و از طریق نویسندگان گوناگون از جمله احمد بن محمد مهدی فاضل نراقی یا سید ابوالحسن موسوی اصفهانی درباره فقه تألیف شده، اما آنچه با این عنوان مدنظر پژوهش پیش رو است، کتابی به شیوه مقتل نویسی، با موضوع رویدادهای واقعه کربلا (۱۲۸۴ ق) به قلم محمد حسین بن محمد رضا است. این کتاب به وسیله میرزا هادی و موسی بن مصنف^۲ تصویرسازی شده است که سه تصویر آن امضای میرزا هادی و یک تصویر، رقم موسی بن مصنف را دارد، همچنین در یک صحنه که مربوط به شهادت طفلان مسلم است، کتیبه ای کوچک در گوشه صفحه بدون نام تصویرساز طراحی شده است. (جدول ۱) اگرچه دو هنرمند، روی این کتاب کار کرده اند، سبک

تصویر ۴. وسیلة النجات، ۱۲۸۴ق، بازیابی: ۱۵۴۸۵-۶، تصویرگر: میرزا هادی، محاربة مسلم (منبع: مخزن چاپ سنگی کتابخانه ملی)

عنوان	شماره بازیابی	تاریخ به قمری	تصویرگر	محل نشر	ناشر	کاتب	قطع به سانتی متر	خط
اسرار الشهادة	۶-۵۳۶۱	۱۲۶۸	علی قلی خوبی	نامشخص	کارخانه میرزا علی اکبر	عبدالحسین بن حاجی ابراهیم	۲۵ × ۱۷	نستعلیق
طوفان البكاء	۶-۲۶۵۹۱	۱۲۷۰	علی قلی خوبی	نامشخص	نامشخص	نامشخص	----	نسخ
وسيلة النجات	۶-۱۵۴۸۵ ۶-۴۱۵۷	۱۲۸۴	میرزا هادی و موسی ابن مصنف	تهران	مطبع کربلایی محمد قلی، کربلایی محمد حسین طهرانی	درویش عبدالله ابوالقاسم خوانساری	۳۴/۵×۲۱	نسخ
	۲۰۹۱۲- ۶-۳۳۴۹۳	۱۲۸۴	میرزا هادی و موسی ابن مصنف	تهران	مطبع کربلایی محمد قلی، کربلایی محمد حسین طهرانی	ابوالقاسم بن عبدالله خوانساری	۳۶ × ۲۱	نسخ

جدول ۱. نسخه‌های چاپ سنگی مصور اسرار الشهادة، طوفان البكاء، وسیلة النجات محفوظ در کتابخانه ملی (منبع: نگارندگان)

۱. تجلی مضامین در نگاره‌ها

در بیان مضامین، آمده است که امام حسین (ع) پس از دفن طفل شیرخوار، برخاست و بر اسبش سوار شد، در برابر آنان ایستاد و خطبه‌ای خواند.^۳ «آن‌گاه امام (ع)، دشمن را به مبارزه خواند و هر که را با او جنگید، کشت. آنان میان او و خیمه‌اش حائل شدند و او فریاد زد: وای بر شما ای پیروان خاندان ابوسفیان! اگر دین ندارید و از روز قیامت نمی‌هراسید، در دنیای خود آزاده باشید... دشمن از هر سو به جنگ حسین (ع) آمد و به ایشان حمله کردند و امام حسین (ع) حمله آن‌ها را پاسخ می‌داد. در این حال دنبال آب بود و هرگاه به سمت فرات می‌تاخت به او حمله می‌کردند و دوره‌اش می‌کردند.» (خورزمی، ۱۳۸۸: ۱۶۳) در روایتی از ابومخنف آمده است که «هر کسی از سپاهیان عمر بن سعد به سوی امام (ع) می‌رفت باز می‌گشت و خوش نداشت که کشتن او و گناه بزرگ او را بر عهده بگیرد. «مالک بن نُسَیر بنّی کندی» آمد و با شمشیر ضربه‌ای به سر ایشان زد و «بُرّسی» که بر سر داشتند را پاره کرد. ضربه به سر رسید و خون جاری شد و برنس پر از خون شد. امام حسین (ع) فرمود: با دستت نه بخوری و نه بیاشامی و خدا تو را با ستمگران محشور کند. سپس آن برنس را انداخت عمامه سیاه خود را که از جنس خز بود بر آن کلاه بست.» (ابومخنف، ۱۳۹۷: ۲۱۰؛ بلاذری، ۱۳۹۵: ۱۲۲).

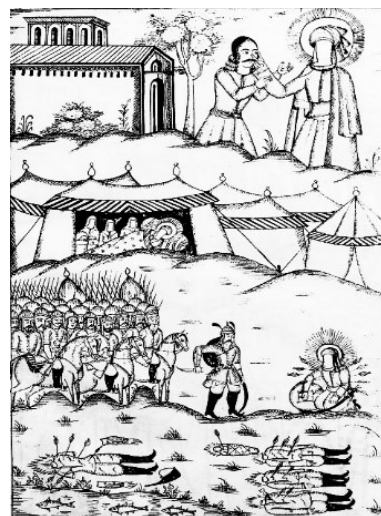
در برخی منابع از آنچه بر سر امام حسین (ع)

را روایت می‌کند که ویژگی‌های طراحی و تجسمی منحصر به خود را دارد.

بیان مضامین و ویژگی‌های تجسمی شهادت امام حسین (ع) در نگاره‌های نسخ مصور اسرار الشهادة ۱۲۶۸ق، طوفان البكاء ۱۲۷۰ق و وسیله النجات ۱۲۸۴ق از جمله وقایع مهمی که نویسندگان و تصویرگران، توجه ویژه‌ای به آن داشتند، مجلس شهادت امام حسین (ع) است. با مشاهده تصاویر نسخه‌های عاشورایی موجود در کتابخانه ملی، مجلس امام حسین (ع) به طور ویژه پرداخت شده و اغلب از جزئیات بیشتر و نسبت بزرگ‌تر برخوردار است، البته عناوینی که برای این تصاویر در نظر گرفته می‌شد تا حدی متفاوت از موضوع آن‌ها، طراحی شدند؛ مانند آنکه برای صحنه شهادت، عنوان محاربه ثبت شده است؛ به گونه‌ای که مشخص می‌شود عناوین را کاتبان درج کرده و طراحان، خیلی به عناوین پایبند نبودند و مستقل عمل می‌کردند. هنرمندان در بیان شرح و گسترش ماجرا در تصویر، از ذهن خلاق خود نیز به آن‌ها اضافه می‌کردند یا حتی حکایت‌هایی خارج از متن کتاب را در تصویر، طراحی می‌کردند. در بیان صحنه شهادت امام حسین (ع) در تصاویر، روایت‌های مختلفی همراه این واقعه تصویر شده است، اما یکی از مهم‌ترین صحنه‌ها لحظه یورش به امام حسین (ع)، بر زمین افتادن سالار شهیدان و نیز مواجهه با شمر است که تصویرگران به آن توجه کرده و این پژوهش نیز به آن پرداخته است.

تصویر ۶. اسرار الشهادة، ۱۲۶۸ق، باز یابی: ۵۳۶۱-۶، تصویرگر: علی قلی خوبی، شهادت امام حسین (ع) (جدال شمر با حضرت (ع) (منبع: مخزن چاپ سنگی کتابخانه ملی)

تصویر ۵. اسرار الشهادة، ۱۲۶۸ق، باز یابی: ۵۳۶۱-۶، تصویرگر: علی قلی خوبی، شهادت امام حسین (ع) (منبع: مخزن چاپ سنگی کتابخانه ملی)

تصویر ۸. طوفان البکاء، ۱۲۷۰ق، بازیابی: ۲۶۵۹۱-۶، تصویرگر: علی قلی خوبی، شهادت امام(ع) و عبدالله بن حسن (منبع: مخزن چاپ سنگی کتابخانه ملی)

تصویر ۷. وسیله النجات، ۱۲۸۴ق، بازیابی: ۱۵۴۸۵-۶، تصویرگر: میرزاهادی، شهادت امام حسین(ع) (منبع: مخزن چاپ سنگی کتابخانه ملی)

امام حسین(ع) اصابت کرده یا از عمامه ایشان خون جاری است. در روایات متقدم از باب جراحت بر سر امام حسین(ع) همچون روایت‌هایی که ذکر شد، توسط یکی از یاران شمر بر سر امام حسین(ع) ضربتی با شمشیر وارد می‌شود که کلاه ایشان را شکافته و خون جاری می‌شود (ابومخنف، ۱۳۹۷: ۲۱۰؛ طبری، ۱۳۹۷: ۲۶۰ و ۲۶۱؛ شیخ مفید، ۱۳۸۸: ۲۱۱؛ ابن‌طاووس، ۱۳۸۶: ۱۴۵؛ ابن‌نماء، ۱۳۸۰: ۲۶۴).

اما در این تصاویر، زخم از طریق تیری بر پیشانی امام(ع) روایت تجسمی شده است. در میان کتب متقدم، برخورد تیر بر پیشانی امام حسین(ع) در کتاب الفتوح آمده است. بدین شرح که «ملعونی از... تیری بر پیشانی مبارک آن حضرت بزد. آن سرور، تیر را از پیشانی نورانی خود بیرون کشید خون بر روی و موی او دوید» (ابن‌اعثم، ۱۳۷۴: ۹۱۰). این روایت در کتاب‌های قرون بعدی همچون روضه الشهداء و بحار الانوار با حواشی بیشتر نقل شده است، اما این تصاویر با آنچه در اکثر کتاب‌ها (اصابت با شمشیر) ذکر شده است متفاوت بوده و بر اساس برخی روایات محدود، تصویر شده است که بعدها نیز در کتب متأخر رایج شد.

۲.۱. در کتاب اسرارالشهاده و وسیله النجات (تصویر ۶ و ۷) مشاهده می‌شود که شمر از پشت با خنجر بر امام(ع) حمله کرده است و در تصویر ۷ شخص دیگری از جلو، نیزه بر سینه امام(ع) فرو می‌برد و سه تن از یاران امام حسین(ع) بر زمین افتاده‌اند و

گذاشته شده بود «کلاه» خواندند از جمله طبری در تاریخ الامم، طبرسی در اعلام الوردی و شیخ مفید در الارشاد به این نکته اشاره می‌کند. در روایات از شیخ مفید آمده است: «هنگامی که حسین(ع) از مرکبش (مُسْتَات) به جانب خیمه خویش بازگشت شمر و افرادش پیش آمدند. مالک بن نسر کندی، تندی کرد و به حسین(ع) دشنام داد و شمشیر بر سر وی زد، کلاه شکافته شد و شمشیر بر سر ایشان اصابت نمود و خون جاری شد به طوری که کلاه پر از خون شد... سپس کلاه را انداخت، پارچه‌ای خواست و با آن سر خویش را بست و کلاه دیگری خواست و آن را بر سر نهاد و بر روی عمامه‌ای بست... سپس به میدان رفت و آن‌ها نیز هجوم آورده و محاصره‌اش نمودند.» (شیخ مفید، ۱۳۸۸: ۲۱۱)

شرح شهادت امام حسین(ع) در این چهار تصویر (۵ الی ۸) در نمای دور و نزدیک در حالتی از حمله دشمنان و بر زمین افتادن امام حسین(ع) تصویر شده است، تصویرگران با استفاده از برخی شرح روایات توانسته‌اند این صحنه را با کیفیت‌های مختلف بصری بسط دهند یا در صحنه‌ای بسته همچون تصویر ۸ یا فراخ‌تر و با رعایت جزئیات بیشتر همچون تصویر ۷، آن را به تصویر درآورند. با نگاه به تصاویر ۵ الی ۸ در بیان مضمون چند نکته حائز اهمیت است:

۱.۱. در تصاویر ۶ و ۷ که مربوط به کتاب اسرار الشهاده و وسیله النجات است. تیری بر پیشانی

تصویر ۱۰. وسیلة النجات، ۱۲۸۴ق، باز یابی: ۱۵۴۸۵-۶، بخشی از تصویر ۷

تصویر ۹. اسرار الشهادة، ۱۲۶۸ق، باز یابی: ۱۶۳۵-۶، بخشی از تصویر ۶

۳،۱. تصویرگر راوی در هر چهار تصویر، امام حسین(ع) را بر زمین افتاده و تیرهای فراوان بر پیکر امام(ع) در جلوی بدن ایشان نشان داده است، شمر جلوتر از یارانش در حال هجوم است، همان طور که نقل شده «شمر که شجاعت و مبارزه دلیرانه امام را دید، ...به تیراندازان دستور تیراندازی داد، آنان حضرت را چنان تیرباران کردند که بدنش پوشیده از پیکان تیر شد و مقابل او ایستادند. عمر سعد نزدیک شد در این هنگام خواهرش زینب(س) از خیمه گاه بیرون آمد» (شیخ مفید، ۱۳۸۸: ۲۱۷). از امام باقر نقل شده است: «همه جراحتهای امام حسین(ع) در قسمت جلوی بدن ایشان بود؛ زیرا آن حضرت هیچ گاه به دشمن پشت نمی کرد» (شیخ صدوق، ۱۳۹۸: ۱۱۰). ۴،۱. در روایات نیز از سه تن از یاران امام(ع) در لحظات آخر نقل می شود که مجاهدت کردند تا به شهادت رسیدند. «پس از آنکه کسی از یاران حسین(ع) باقی نماند، جز سه نفر از اهل او، به آن قوم خبیث روی کرد و یورش برد و از خویش به دفاع پرداخت و آن سه نفر نیز وی را یاری می کردند تا آنکه هر سه به شهادت رسیدند و حضرت تنها شد.» (بلاذری، ۱۳۹۵: ۱۲۱؛ شیخ مفید، ۱۳۸۸: ۲۱۵) ذکر شده است که لشکر از هر طرف هجوم آورده اند (طبری، ۱۳۹۷: ۲۶۳) و امام(ع) را محاصره کردند، چنانچه در تصویر ۶، ۵ و ۷ دیده می شود، سپاهیان از وجوه مختلف حمله

سپاهیان ابن زیاد، امام حسین(ع) را محاصره کردند و در حال حمله بر ایشان هستند، اما در تصویر ۵، شمر در جلوی سپاهیان ابن زیاد و روبه روی امام حسین(ع) همراه با خنجر به دست، تصویر شده است. در روایات به خصوص متقدم، ذکر نشده است که شمر از چه وجهی بر امام حسین(ع) حمله کرده است، اما در روایاتی از خوارزمی آمده است که از پشت سر وارد شده و امام(ع) را بر زمین خواباند (خوارزمی، ۱۳۸۸: ۱۶۷) که تصویر ۶ و ۷ بر این وجه نزدیک تر است و ارتباط تنگاتنگ امام(ع) با شمر را از نزدیک نشان می دهد، اما تصویر ۸ بخش دیگری از لحظات پایانی امام(ع) را که در ارتباط با روایتی از شهادت عبدالله بن الحسن است توسط علی قلی خویی به تصویر کشیده شده است.

تصویرگر صحنه شهادت را به همراه فرود آمدن شمر با خنجر برافراشته، روایت تجسمی می کند. وارد کردن خنجر شمر به عنوان فرد پیشتاز در شهادت امام(ع) در تیررس دید، نزدیک ترین شخص به امام حسین(ع) دیده می شود. در این صحنه ها چهره شمر و سنان و برخی دیگر از افرادی که در شهادت امام(ع) مشارکت مستقیم داشتند با تأکید بر اشخاصی که در جلوی صحنه قرار دارند به خصوص در تصویر ۷ توسط خوانندگان با ابزارهای مختلف، مخدوش شده است.

تصویر ۱۲. اسرار الشهادة، ۱۲۶۸ق، باز یابی: ۵۳۶۱-۶، بخشی از تصویر ۶ (منبع: نگارندگان)

تصویر ۱۱. اسرار الشهادة، ۱۲۶۸ق، باز یابی: ۵۳۶۱-۶، بخشی از تصویر ۵ (منبع: نگارندگان)

تصویر ۱۴، طوفان البکاء، ۱۲۷۰ق، بازبایی: ۱۹۵۶۲-۶، بخشی از تصویر ۸ (منبع: نگارندگان)

تصویر ۱۳، وسیله النجات، ۱۲۸۴ق، بازبایی: ۵۸۴۵۱-۶، بخشی از تصویر ۷ (منبع: نگارندگان)

تصویر ۱۵، وسیله النجات، ۱۲۸۴ق، بازبایی: ۵۸۴۵۱-۶، بخشی از تصویر ۷ (منبع: نگارندگان)

در حال شیون هستند، یکی بیهوش شده، دیگری دست‌ها به حالت حزن و کودکانی که چادر آن‌ها را گرفته‌اند و بر غم آن‌ها هم‌دردی و مویه می‌کنند، در نمای پس‌زمینه دیده می‌شوند (تصویر ۱۵). یک زن که قامتی بزرگ‌تر دارد، در وسط حاضران قرار گرفته و به نشانه‌اندوه و شیون دست‌ها را بر سر می‌زند، به نظر می‌رسد حضرت زینب(س) باشد که در حال آمدن به سوی میدان است. حضرت زینب(س)، فغان و مویه‌کنان از خیمه‌ها به سوی امام حسین(ع) شتابان است. راوی می‌گوید: «در این حالت حضرت زینب(س) از در خیمه بیرون آمد در حالی که صدا می‌زد وای برادرم! وای سرورم! وای خاندانم! کاش آسمان بر زمین فرود می‌آمد! کاش کوه‌ها از هم متلاشی می‌شد. شمر فریاد زد، منتظر چه هستید پس از هر سو بر امام حسین(ع) حمله‌ور شدند» (طبری، ۳۹۷: ۲۷۱؛ شیخ مفید، ۱۳۸۸: ۴۱۴). ۷.۱. گاهی تصویرگران از یک مجلس، بخش‌های مختلف واقعه را روایت می‌کردند. در برخی صحنه‌ها چند رویداد را به‌طور هم‌زمان مانند نقاشی‌های پرده‌تجزیه و نقاشی‌های قهوه‌خانه‌ای به تصویر می‌کشیدند. با مشاهده تصاویر ۵ و ۶ و ۷ در یک صحنه، چند رویداد دیگر با مجزا کردن تپه‌ها، به‌صورت ساختار عمودی به تصویر کشیده است. از جمله شمر

می‌کنند حتی در تصویر ۷ سپاه‌یانی از عقب در حال لشکرکشی هستند. «شمر بن ذی‌الجوشن سواره‌نظام را فراخواند و از عقب پیاده نظام به راه افتادند، سپس به کماندار دستور تیراندازی داد و آن‌قدر به حضرت تیر انداختند که مانند خار پشت بدن شریفش پر از تیر شد.» (شیخ مفید، ۱۳۸۸: ۲۱۷)

۵.۱. بر زمین افتادن امام(ع) و فروردن نیزه در لحظات پایانی بر سینه امام حسین(ع) در نسخه وسیله‌النجات (تصویر ۱۳) به تصویر کشیده شده است. چنین نقل می‌شود که «بنی‌کلاب میان امام(ع) و آب حائل شدند و تیری به‌سوی او پرتاب شد. آن تیر در گلوگاه امام(ع) فرود آمد. امام(ع) از اسب بر زمین افتاد.» (شیخ صدوق، ۱۳۹۸: ۱۰۵) «زرعه بن شریک تمیمی» ضربه‌ای به کف دست چپ امام(ع) زد و ضربه‌ای دیگر بر دوش ایشان فرود آمد. ایشان بر اثر این ضربه، افتان و خیزان می‌رفتند. در این حالت «سنان بن انس نخعی» به ایشان حمله برد و با نیزه بر ایشان زد و ایشان دوباره بر زمین افتادند» (ابومخنف، ۱۳۹۷: ۲۱۲). ابن‌طاووس روایت می‌کند «سنان بن انس نخعی نیزه‌ای بر گلوئی حسین(ع) زد و باز بیرون آورد و بر استخوان‌های سینه او فرو برد» (ابن‌طاووس، ۱۳۸۶: ۱۵۳).

۶.۱. در کتاب وسیله‌النجات در کنار خیمه‌ها زنان

شمشیری را برای حسین(ع) بلند کرد تا فرود آورد پس نوجوان به او گفت: وای بر تو ای فرزند زن ناپاک، آیا عموی مرا می‌کشی؟ پس ابحر با شمشیر ضربه‌ای وارد کرد، نوجوان با دستش جلوی آن را خواست بگیرد که شمشیر به دستش خورد. آن را قطع کرد و به پوست آویزان شد. پس حسین(ع) وی را در آغوش گرفت» (همان: ۲۱۳). در برخی منابع نام این نوجوان یاد نمی‌شود و فقط به ذکر نوجوان بسنده می‌شود که به‌سوی میدان دوید و از امام حسین(ع) دفاع کرد (طبری، ۱۳۹۷: ۲۵۹؛ طبرسی، ۱۳۷۷: ۳۴۸؛ خوارزمی، ۱۳۸۰: ۲۶۴؛ ابن‌طاووس، ۱۳۸۶: ۱۴۷). اکثر منابع، واژه «نوجوان» را مطرح می‌کنند و تصویرگران نیز در ترسیم این صحنه سعی کرده‌اند به جهت کرامت و پیوند با خاندان اهل بیت(ع)، نوجوانی زیباروی را با صورتی گرد، موهای بلندقامتی درشت و لب‌های برجسته ترسیم کنند. وفاداری به روایت در تصویر ۸ محسوس‌تر است. در اینجا، ابحرین کعب، شمشیر برافراشته و نوجوان بر آغوش امام حسین(ع) است و دست خود را بر سینه امام حسین(ع) به نشانه دفاع از وی قرار داده است، اما در تصویر ۷، نوجوان به دست یاران ابن‌زیاد در حال شکنجه (کشیدن موها) افتاده است و خود را به‌سوی امام(ع) پیش می‌برد، اما با ممانعت

در حال حمله، سپاهیان دشمن، ابن‌زیاد با حالت محزون^۶ (دست بر پیشانی و ابروان خمیده) در پشت تپه‌ها، شیون‌زنان در نمای عقب (تصویر ۷)، خیمه‌ها و در بستر بودن امام سجاد(ع)، صحنه قتلگاه شهدا از جمله پیکر علی‌اصغر و حضرت عباس در کنار رود فرات، روایت حضرت موسی و شبان و تلفیق با داستان کربلا (تصویر ۵) دیده می‌شود.

۸، ۱. با نگاه به تصویر کتاب طوفان‌البکاء (تصویر ۱۴)، پسر نوجوانی مشاهده می‌شود که به دست دشمنان در حال شکنجه است یا با پیکری تیرخورده همانند تصویر ۸ در آغوش امام حسین(ع) قرار دارد. گرداگرد سر این نوجوان که «عبدالله‌بن‌الحسن» نام دارد هاله نور مقدس طراحی شده است. ایشان از خاندان معصومین هستند؛ بدین‌رو تصویرگر بر کرامت ایشان تأکید داشته است. اگرچه در تصویر ۱۵ هاله مقدس طراحی نشده است، تصویر این نوجوان، هم‌راستا بر پیکر امام حسین(ع) دیده می‌شود.

در روایات نیز یاد شده است: «عبدالله فرزند حسن‌بن‌علی که نوجوانی بیش نبود و به بلوغ نرسیده بود از نزد زنان اهل بیت بیرون دوید تا خود را به حسین رسانید... نوجوان نپذیرفت که برگردد و به شدت مقاومت کرد و گفت: به خدا سوگند از عمویم جدا نمی‌شوم. «ابحرین کعب»

بخشی از تصویر ۶

بخشی از تصویر ۵

بخشی از تصویر ۸

بخشی از تصویر ۷

جدول ۲. شیوه طراحی، کیفیت و حالت پیکره در تصاویر ۵ الی ۸ (منبع: نگارندگان)

سربازان مواجه شده است.

۲. ویژگی‌های تجسمی در نگاره‌ها

۲.۱. طراحی و پرداخت

با نگاه به جدول ۲، در کتاب اسرارالشهادة، سایه‌روشن‌ها همراه با هاشورزنی‌های اریب در محیط وسیع‌تری نسبت به کار دیگر وی در کتاب طوفان‌البكاء است. البته در تصویر ۵ به‌دلیل اثر کم‌رنگ چاپ، روشن‌تر نشان داده شده است. هنرمند برای نشان‌دادن وجه نورانی امام حسین(ع)، هاشورهای کمتری برای پرداخت سایه‌های درونی پیکره انجام داده است. به‌طوری که شخصیت‌های منفی از جمله شمر دارای سایه‌های متراکم‌تری نسبت به امام(ع) هستند.

در تصویر کتاب وسیلة‌النجاة، سایه‌ها با هاشورها در کل صفحه گسترده شده است و همانند تصاویر اسرارالشهادة به‌دلیل نشان‌دادن وجود ظالمانه و تاریک شمر، با تراکم هاشورها آن را تیره‌تر نشان داده است. در هر ۴ تصویر، به‌طور کلی، منبع نور، مشخص نیست و همه سایه‌ها فضای محیطی اشیا و پیکره‌ها را دربرگرفته است. در تصویر ۸ نمای شهادت به روش تمرکز بر سایه‌زنی‌های اندک، در پیکره‌ها و کل صحنه انجام شده است، اما به‌گونه‌ای به نظر می‌رسد که نور صفحه بیش از سایر تصاویر

بوده و بر دورگیری‌ها توجه بیشتری شده است، در حالی که همین مجلس به‌گونه دیگر در کتاب وسیلة‌النجاة کار شده است. با ازدیاد خطوط و پرکردن اغلب سطوح فضای صحنه نشان داده می‌شود. سایه پیکره‌های نمای جلو با ترکیبی از خط و نقطه نمایان هستند و جزئیات مدنظر طراح بوده است. سعی بر این شده است تا صحنه‌های دیگری نیز در این تصویر طراحی شود.

۲.۲. کیفیت و حالت پیکره

حالت پیکره‌ها در این تصاویر به گونه‌ای خشک و معلق طراحی شده است. اغلب طراحی‌های چاپ سنگی متقدم، حرکت‌هایی خشک و نرمش‌اندک در اندام‌ها دارند و بیشتر به طراحی‌های نقاشی‌های قهوه‌خانه‌ای و پیکره‌نگاری قاجاری نزدیک است. پیکر امام حسین(ع) بزرگ‌تر و تنومندتر از سپاه اشقیاء طراحی شده است.

در نگاره‌هایی که به‌طور مستقیم، صحنه شهادت را روایت می‌کند، امام حسین(ع) افتاده بر زمین یا به حالت نشسته طراحی شده که اگرچه بر زمین واقع شده، هنرمندان سعی کرده‌اند به‌گونه‌ای پیکر ایشان را طراحی کنند که در نمای روبه‌رو و حالت ایستا بر مخاطب ترسیم شود و کرامت و صلابت

بخش‌هایی از تصویر ۶، امام حسین(ع)، شمر و ابن‌زیاد و سپاه کفار

بخش‌هایی از تصویر ۵، امام حسین(ع) و شمر

بخشی از تصویر ۸

بخشی از تصویر ۷، امام حسین(ع)، شمر و ابن‌زیاد

جدول ۳، چهره‌پردازی و پوشش و ادوات در تصاویر ۵ الی ۸ (منبع: نگارندگان)

بینی‌های کشیده و ریش‌های نامنظم، پریشان و دندان‌های بهم‌کوبیده ترسیم شده است. در اینجا چهرهٔ ابن‌زیاد با ریش‌های سفید بلند و گوش‌هایی بزرگ و نگران (در حالت چهره و دست بر پیشانی) دیده می‌شود که گاه با کلاهی متفاوت از سایرین به شکل حاکمان زندیه و لباسی خالدار بر تن طراحی شده است. اغلب سپاهیان اشقیا با سبیل‌های بلند افقی که از نمای صورت بیرون زده و در حالت سقوط یا التهاب هستند، طراحی شده‌اند. در این نماها سپاه اشقیا همچون چهرهٔ جلادان قاجاری با سبیل‌های بلند یا ریش‌های کوتاه بهم‌ریخته ترسیم شده‌اند تا نمای ظلم، جنایت و روحیهٔ منفی آنها نمایان‌تر شود.

یکی از ویژگی‌های چهره‌پردازی شمر که در اغلب آثار از جمله تصاویر ۵ الی ۷ دیده می‌شود، سبیل‌های افقی و ریش‌های نامنظم بلند روی چانه و چشمانی بیرون زده است که با صورتی ملتهب، دندان‌های فشرده و عصبانی و نیز خنجرهای کوتاه به دست در حال یورش به سوی امام حسین (ع) (پیش‌تاز کفار در مواجهه با امام (ع)) است. البته در تصویر ۸ به نظر می‌رسد فرد ضارب که شمشیر را برای ضربه‌زدن بالا برده است ابجرین کعب باشد به همین دلیل به لحاظ چهره‌پردازی با طراحی شمر متفاوت است و شمشیر بلندی نیز بر دست دارد. در این نسخه از طوفان البکاء به لحاظ مواجهه شمر با امام حسین (ع) نبرداخته است، بلکه روایت دیگر از لحظهٔ شهادت امام (ع) را مطرح کرده است.

۴.۲. پوشش و ادوات

در اغلب تصاویر چاپ سنگی به خصوص نگاره‌های پژوهش حاضر، پوشش امام حسین (ع) با عمامه و لباسی بدون زره ترسیم شده است، همان‌طور که در روایات نیز آمده «پیدگانی از چپ و راست به او حمله بردند و حسین (ع) هم به سمت راست خود یورش برد و آنان را پراکنده کرد، همچنین به سمت چپش حمله کرد و آنان نیز متفرق شدند. امام حسین (ع) پیراهنی از خز بر تن داشت و عمامه‌ای بر سر داشت» (طبری، ۱۳۹۷: ۲۶۱). در این تصاویر نیز همچون روایات، تصویرسازی انجام شده است. در روایات از کلاهخود و زره نقل نمی‌شود همچنین در هنگام ضربه نیز از کلاه خود نام برده نمی‌شود، بلکه از کلاه در برخی روایات یا در بعضی دیگر بُرُوس یاد می‌شود که در پاورقی کتاب وقعه‌الطف به نقل گردآورنده روایات ابومخنف (یوسفی غروی) برنس را کلمه‌ای غیرعربی می‌داند، به معنای کلاه دراز از جنس پنبه که عابدان مسیحی می‌پوشیدند و در

امام (ع) در هر موقعیتی نمایان شود. در تصویر ۶ مربوط به کتاب اسرارالشهادة، نسبت به سایر تصاویر به لحظهٔ شهادت نزدیک‌تر است و مواجهه تنگاتنگ شمر با امام حسین (ع) که در حالت نیایش است، در نمای بسته نشان داده می‌شود در حالی که در سایر تصاویر کتاب‌های دیگر چاپ سنگی با موضوع عاشورا موجود در کتابخانهٔ ملی (با توجه به پژوهش حاضر) وجه نیایش امام حسین (ع) در لحظات آخر ترسیم نشده است.

در صحنه‌های شهادت امام حسین (ع)، پیکر وی، کاملاً بر زمین نیفتاده است. به نظر می‌رسد تصویرگر قصد این عمل را نداشته که امام حسین (ع) را در حالت فرود کامل بر زمین نشان دهد. در این نگاره‌ها، اگرچه ایشان در حالت نشسته یا نیمه‌افتاده ترسیم شده است، بیننده پیکر وی را مماس با زمین حس نمی‌کند. قامت ایشان در همهٔ صحنه‌های مربوط به شهادت با بدنی بزرگ‌تر و ورزیده نسبت به سایر پیکرها نشان داده می‌شود؛ حتی در موقعیت‌های نشسته، قامت ایشان در نمای بلند، کار شده است.

۳.۲. چهره‌پردازی

با نگاه به جدول ۳ سیمای امام حسین (ع) در تصاویر چاپ سنگی، پوشیده و چهرهٔ ایشان ترسیم نشده است. پردهٔ کوتاهی بر سیمای وی قرار دارد که یک لبه از این پرده تا خورده است. به نظر می‌رسد، در اغلب نسخه‌ها، تمهید پوشش چهره با این تفکر طراحی شده است که چهرهٔ نورانی ائمه (ع) به جهت حرمت و کرامت قابل ارزیابی تجسمی نیست و قلم از ترسیم آنان قاصر بوده است؛ بدین‌رو هنرمندان از شگرد طراحی پوشش پارچه بر سیمای ایشان استفاده کرده‌اند که در دوره‌های قبلی نیز در نگاره‌های نسخ خطی برای اولیا و معصومین استفاده می‌شد.

از نکات بارزی که در پرداخت کرامت امام حسین (ع) دیده می‌شود هالهٔ نورانی و قداست گرداگرد سر ایشان است که جایگاه ویژه‌ای را به خود اختصاص داده است. دایرهٔ بزرگ خطی سر امام حسین (ع) به صورت خطوط شعله‌سان دارای طراحی‌های متفاوت در هر یک تصاویر ۵ الی ۸ است. این هاله که نمود بارزی دارد در نمای روبه‌رو و همچون خورشید تابان ولایت، بر شخصیت امام حسین (ع) ترسیم شده است.

در تقابل امام حسین (ع) که چهرهٔ پوشیده و حرکتی سنجیده و به دور از تهاجم دارد، چهرهٔ اشقیا در بیش‌ترین حالت خشم و نگرانی ترسیم شده است. این خشم در ابروان، چشم‌های گرد و بیرون‌زده،

می‌رسد) به پا می‌کردند. پاشنه این چکمه‌ها بلند بود. «چکمه‌ای که جلو و پاشنه‌اش نرم بود و تا زانو می‌رسید» (شهشهانی، ۱۳۹۶: ۲۲۳).

با نگاه به تصاویر مشخص می‌شود که امام حسین(ع) شالی بر کمر داشتند که متفاوت از کمربندهای شخصیت‌های حاضر در صحنه است. بستن شال کمری در دوران قاجار مرسوم بوده است، اما در اینجا به نظر می‌رسد، مختص شال اولیا و کرامت خاندان نبی رسول باشد. بدین صورت، هنرمند سعی بر ارج نهادن اولیا و امامان شیعیان داشته است. در کتاب وسیلة النجات (تصویر ۷)، حضرت زینب(س) و زنان دیگر کاروان امام حسین(ع) را در نمای پس‌زمینه در حال شیون نشان می‌دهد. زنان در تصویر ۱۶ مربوط به کتاب وسیلة النجات با چادرهای بلند و پرچین به رنگ روشن، شبیه چاقچور قجر همراه با روبنده، طراحی شده‌اند، البته روبنده‌ها کوتاه هستند در حالی که روبنده قاجاری، بلند و دارای درز توری باریک برای دیدن بوده است. در این صحنه، روبنده برخی از زنان دارای محل دید است، اما سه تن از زنان که به نظر می‌رسد حضرت زینب(س)، حضرت سکینه و ام‌کلثوم باشد، روبنده‌های سراسر پوشیده دارند به نظر می‌رسد به جهت کرامت آنان، صورت‌هایشان پوشیده باشد.

۵.۲. صحنه پردازی

با توجه به آنچه در تصویر ۵ در جدول ۴ مشاهده می‌شود، نمای صحنه از طریق تپه‌ها به چهار بخش تقسیم شده است و هر بخش روایتی از واقعه کربلا را نشان می‌دهد؛ در قسمت جلوی صحنه، واقعه شهادت امام حسین(ع) در حال وقوع است و پیکر امام(ع) در نقطه طلایی صحنه هم‌راستا با پیکر بزرگ‌شده حضرت موسی(ع) مدنظر است. این شاخص‌سازی در تصویر ۷ نیز دیده می‌شود.

صدر اسلام، عابدان مسلمان نیز بر سر می‌گذاشتند (ابومخنف، ۱۳۹۷: ۲۱۰).

در روایت دیگری از ابومخنف نقل می‌شود: «ایشان در آن هنگام، لباس یا بالاپوشی از خز بر تن داشتند و ریش‌های خود را با رنگ مشک، رنگ کرده بودند و چون قهرمان شجاع می‌جنگیدند. از خود در برابر تیرها دفاع می‌کردند و از کاستی‌های دشمن استفاده می‌کردند و بر سواران می‌تاختند.» (همان)

طراحی عمامه‌ها در همه صحنه‌ها با جزئیات و تاخوردگی ظریف طراحی شده است که نسبت دقیقی با سایر اجزا دارد. در روایات، سخنی از زره بیان نشده و هنرمندان نیز بر پوشش زره و ادوات جنگی امام حسین(ع) تأکید نداشتند. در تصویر ۸ شمشیری برای امام(ع) طراحی نشده است یا در تصویر ۶ و ۷ شمشیر یا سپری هم که در کنار امام حسین(ع) طراحی شده، با فاصله، بر زمین افتاده است یا همچون تصویر ۵ در غلاف است در حالی که سایر شخصیت‌ها این‌گونه نیستند. به نظر می‌رسد امام حسین(ع) با تفکری دور از جنگ‌طلبی و خشم طراحی شده باشد که با تدبیر هنرمند، انجام شده است، البته این نگاه در صحنه‌های محاربه ایشان نیز دیده می‌شود که فقط با یک نیزه در حال مبارزه است و تجهیزات جنگی برای وی طراحی نشده است. در فرهنگ عامه این‌گونه تعریف می‌شد که دلیران بی‌باک در معركة نبرد به دلیل نداشتن خوف از کشته‌شدن در راه اهداف، در مواجهه با دشمن، زره (سپر دنیایی) از تن می‌کشیدند. نداشتن ترس از کشته‌شدن در راه خدا نمایان است.

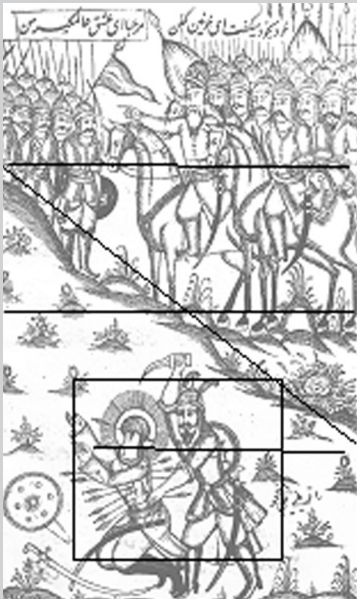
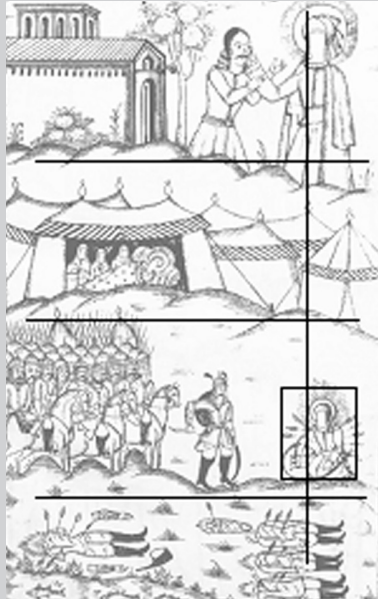
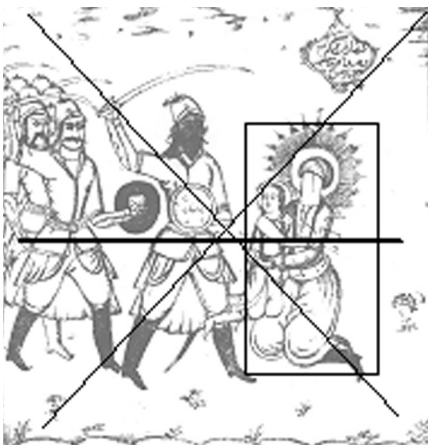

پاپوش امام حسین(ع) همانند آنچه در دوره قاجار مرسوم بوده، طراحی شده است. چکمه‌ها اغلب به رنگ مشکی بوده که در دوران قاجار رواج داشته است. مردان به هنگام سواری چکمه‌های محکم چرم پنجه‌باریک (که ساقه‌شان تا بالای زانو

تصویر ۱۶. وسیلة النجات، ۱۲۸۴ ق، بازیابی: ۱۵۴۸۵-۶، بخشی از تصویر ۷- (منبع: نگارندگان)

در این نگاره از سپاهیان ابن زیاد به سوی نمای جلو با خطوط تپه‌ها هدایت شده است. در تصویر ۸ نمای خلوت در پس‌زمینه به نشانه تنهایی امام حسین (ع) طراحی شده است که ترکیب‌بندی مرکزی را با کادری مربعی شکل بر روی واقعه اصلی

اگرچه این صحنه ساختار پیچانی را نشان می‌دهد، حضور امام حسین (ع) نیز در نقطه طلایی و نمای نزدیک به بیننده است، در تصویر ۶، تمرکزگرایی بر روی حادثه اصلی بیشتر شده و این واقعه در قسمت جلوی صحنه در حال وقوع است، حرکت ساختاری

 <p>تصویر ۶</p>	 <p>تصویر ۵</p>
 <p>بخشی از تصویر ۸</p>	 <p>تصویر ۷</p>

جدول ۴. ترکیب‌بندی و ساختار در تصاویر ۵ الی ۸ (منبع: نگارندگان)

عناوین	اسرار الشهادة	طوفان البكاء	وسیلة النجات
نمونه تصاویر از نسخه‌های این مجلس			
سال نشر به قمری	۱۲۶۸	۱۲۷۰	۱۲۸۴
تصویرگر	علی قلی خوبی	علی قلی خوبی	میرزا هادی
شماره بازبایی	۵۳۶۱-۶	۲۶۵۹۱-۶	۱۵۴۸۵-۶
ویژگی‌های تجسمی	طراحی و پرداخت	هاشورزنی‌های متراکم برای سایه‌ها، مشخص نبودن منبع نور، تفاوت سایه‌گذاری بین شخصیت شمر و امام حسین(ع)، شمر با تراکم سایه‌ها تیره‌تر نشان داده شده است	تمرکز بر سایه‌زنی‌های اندک است، نور صفحه بیش از سایر تصاویر، توجه به دورگیری، مشخص نبودن منبع نور
	کیفیت و حالت بیکره	امام حسین در نمای کامل سر و بدن از روبه‌رو دست و پاها از جانب در بهترین وضعیت طراحی، یک‌دست به صورت قائم به نشانه ایستادگی و قائم بر علم و یک‌دست نیزه به صورت مستقیم یا اریب بر سپاهیان دشمن. نیزه امام جهت مخالف حرکت خطوط دیگر، تأکید بر پیکره امام(ع) با اقامت ایستا، بزرگ‌تر و حجیم‌تر از دیگران، قامت بلند، سر نمای ایستا	از دیدار خطوط و پیکره‌ها، ترکیبباز خط و نقطه همراه با جزئیات تصویر، توجه به دورگیری
	چهره‌پردازی	چهره پوشیده با پرده کوتاه بر سیمای ایشان یک سمت از این پرده تا خورده چهره نورانی ائمه به جهت حرمت و کرامت قابل ارزیابی تجسمی نیست، قلم از ترسیم آن قاصر است، هاله نور دور سر امام، جایگاه ویژه تشعشعات سوزنی بلند یا نامنظم در اغلب صحنه‌ها هاله مقدس امام حسین(ع) به شکل دوار در تقابل پوشش چهره امام حسین(ع)، اشقیا در بیش‌ترین حالت خشم و نگرانی، چشمان گرد و بیرون‌زده بینی‌هایی کشیده و ریش‌های نامنظم و پریشان، دندان‌های به هم کوبیده، چهره ابن‌زید با ریش‌های سفید، گوش‌های بزرگ و نگران، اشقیا با سبیل‌های بلند و افقی که از نمای صورت بیرون‌زده در حالت سقوط یا التهاب همچون چهره جلالان قاجاری با سبیل‌های بلند و یا ریشه‌های کوتاه به هم‌ریخته نمای ظلم و جنایت و روحیه منفی در چهره	
	پوشش و ادوات	در اغلب تصاویر: دارای عمامه، لباس بدون ذره در حال محاربه، در اغلب تصاویر: امام(ع) بدون تجهیزات جنگی کامل مانند تیر و کمان و سپر خنجر یا شمشیر، اگر هم تجهیزات جنگی دارد با فاصله بر زمین افتاده یا در غلاف است، در حالی که سایر شخصیت‌ها این گونه نیستند نشانه دوری از جنگ در وجود امام حسین(ع) از نگاه هنرمند پاپوش امام حسین(ع) اغلب به رنگ مشکی و بلند، مرسوم در دوران قاجار برای مردان به هنگام سوارکاری، پنجه باریک ساق تا بالای زانو، پاشنه چکمه بلند، در تصویر وسیله النجات: حجاب حضرت زینب: چادرهای بلند و پرچین به رنگ روشن شبیه چاقچور قجر و شلوار گشاد پرچین در زیر آن با روبنده، روبنده‌های کوتاه در حالی که روبنده‌های قاجاری بلند و دارای درز توری باریک بوده، روبند برخی از زنان دارای محل دیده است، اما حضرت زینب(س) و زنان دیگر حضرت سکینه و ام‌کلثوم، روبنده‌های سراسر پوشیده دارند جهت کرامت آنها چهره با پارچه یکسره پوشیده	
صحنه‌پردازی	ترکیب‌بندی چندساحتی، فضای تقسیم‌شده به وسیله تپه‌های افقی حضور امام حسین در نقطه طلایی صحنه	نمای خلوت در پس‌زمینه نشانه تنهایی امام حسین(ع)، ترکیب‌بندی مرکزی امام حسین(ع) در نمای جلوی صحنه	ترکیب‌بندی با دورنما، شرح چند واقعه در یک صحنه، مارپیچی افقی، برانگیختن التهاب در لحظه شهادت

<p>نکات چشمگیر در مضامین تصاویر</p>	<p>۱. در صحنه‌های شهادت: تبری بر پیشانی امام(ع) اصابت کرده و عمامه ایشان خون‌آلود شده اکثر روایت‌های متقدم اشاره و تأکید بر ضربه شمشیر بر سر امام حسین(ع) دارند و از تیر سخن نگفتند، در حالی که در این تصاویر بر تیر پیشانی تأکید شده در کتب متأخر همچون روضه الشهداء و بحار الانوار این نکته بیشتر دیده می‌شود.</p> <p>۲. وسیله النجات: شمر از پشت با خنجر بر امام(ع) حمله می‌کند، نیزه بر سینه وی، سه تن از یاران بر زمین افتادند سپاهیان، امام حسین(ع) را محاصره کردند که این جزئیات در روایات مختلف ذکر شده است. همچنان که در تصاویر امام حسین(ع) همچون خارپشت، مملو از تیر شده است. فروبردن نیزه به تصویر کشیده شده که در روایات ابومخنف و ابن‌طاووس و شیخ صدوق ذکر می‌شود.</p> <p>۳. وسیله النجات: همچون روایات، در صحنه شهادت، زنان شیون‌کنان در پس‌زمینه دیده می‌شوند، حتی حضرت زینب(س) با قامتی بزرگ‌تر در حال شتاب به سمت میدان و خروج از خیمه است که در منابع به این نکته اشاره شده است</p> <p>۴. تصویرگر راوی امام حسین را افتاده بر زمین با تیرهای فراوان در جلوی بدن، تصویر کرده، همانند روایات نقد می‌شود که امام را تیرباران کردند، بدنش پوشیده از تیر شد و مقابل او ایستادند، امام باقر(ع) از جراحت‌های امام حسین(ع) در قسمت جلوی بدن ایشان نقل می‌کند که هیچ‌گاه به دشمن پشت نمی‌کرد؛</p> <p>۵. طوفان البكاء و وسیله النجات: حضور پسر نوجوان در کنار امام حسین(ع)، در برخی تصاویر حالت شکنجه بر این نوجوان وجود دارد و در برخی دیگر این نوجوان بر پیکر امام حسین نشسته است و از وی دفاع می‌کند. بر طبق روایات این نوجوان به‌سوی میدان دوید و از امام حسین دفاع کرد. اکثر منابع از واژه نوجوان یاد می‌کنند که در این تصاویر نیز نوجوان زبباروی دیده می‌شود.</p> <p>۶. در کتاب طوفان البكاء به روایات وفادارتر بوده است. در طوفان البكاء دشمن شمشیر برافراشته و نوجوان در آغوش امام حسین(ع) دست خود را بر سینه امام حسین(ع) به نشانی دفاع از وی قرار داده که در روایات هم ذکر می‌شود که نوجوان از خیمه خارج شد و به آغوش امام حسین(ع) رسید، اما در تصویر وسیله النجات، نوجوان به دست یاران ابن‌زیاد در حال شکنجه است و تلاش می‌کند و خود را به سوی امام پیش می‌برد که این نقل در روایات ذکر نشده و تجسم تصویرگر از این حادثه است.</p>
<p>مفاهیم شیعی در تصاویر</p>	<p>در بیان شاخص‌سازی و ارج‌نهادن به جایگاه ائمه بنابر باور شیعیان: در صحنه‌های شهادت: امام حسین(ع) در حال افتادن، کاملاً بر زمین نیفتاده، تصویرگر امام حسین(ع) را در حالت فرود، کامل بر زمین نشان نمی‌دهد. مخاطب پیکر ایشان را مماس با زمین حس نمی‌کند حتی در موقعیت‌های نشسته قامت در نمای کشیده است (حفظ منزلت و قدرت و ایستایی امام(ع) در هر شرایط)</p> <p>امام حسین(ع) حالت افتاده یا نشسته، اما در نمای روبه‌رو و حالت ایستا در برابر مخاطب (حفظ جایگاه و صلابت امام(ع)) طراحی شال بلند بر کمر، در سایر شخصیت‌ها دیده نمی‌شود، مختص شال اولیا و کرامت خاندان نبی (ارج‌نهادن به اولیا و امامان شیعه)</p>

جدول ۵. مطالعه مجلس محاربه، شهادت امام حسین(ع)، از منظر تجسمی و مضمونی (منبع: نگارندگان)

در نمای پایین‌تر، سه شهید از یاران امام حسین(ع) که تیرباران شدند مشاهده می‌شود. ترکیب پیکر‌ها به شکل ردیفی بوده و بین این ردیف‌ها فواصلی از تپه‌ها و ادوات بر زمین افتاده نمایان است.

نتیجه‌گیری

فرهنگ عاشورا متشکل از مفاهیم، سخنان، اهداف، اخلاق و منش‌والایی است که همواره در این نهضت مطرح بوده است. روایت‌ها و گزارش‌های نهضت عاشورا با گذشت زمان از حالت شفاهی به‌صورت مکتوب تبدیل شده و رفته‌رفته اخبار و نقل‌ها، با عناوین مختلف مانند مقتل‌الحسین، روایت‌های متعددی این حادثه را نقل کرده است. همواره برای زنده نگه‌داشتن این وقایع، مقتل‌ها را در قالب کتاب‌های گوناگون، مکتوب و مصور کرده‌اند و از طریق مختلف نشر دادند. هنر شیعی با نگاه به

به‌طور شاخص نشان می‌دهد. امام حسین(ع) در همه تصاویر در نمای جلوی صحنه در قسمت وسط یا در جلوی صحنه، نقطه طلایی یک‌سوم پایین صفحه شاخص شده است. در صحنه‌های شهادت، برای به تصویر کشیدن هجوم لشکریان بر پیکر امام حسین(ع) به خصوص در تصویر ۷ واقعه از دورنما تصویر شده است، در حالی که اغلب محاربه‌ها نمای نزدیک و بسته‌ای از این واقعه را به تصویر می‌کشد. در کتاب وسیله‌النجات (تصویر ۷) ترکیب‌بندی ماریچ افقی را به جهت برانگیختن التهاب در برهه شهادت (نقطه اوج واقعه عاشورا) تعریف کرده است. در اینجا صفحه به چهار بخش به جهت ردیف‌شدن پیکر‌ها و اشیا تقسیم شده است. نمای بالا و جلوی خیمه‌ها حضور زنان سوگوار، در نمای بعدی ابن‌زیاد و لشکریانش، نمای پایین، شهادت امام حسین(ع)، شمر و هم‌دستان قاتل امام حسین(ع) و همچنین

ماهیت و ابعاد فکری شیعیان در پی زنده نگه‌داشتن این قیام بوده است. با نگاه به این تصاویر، بسیاری از جنبه‌های روایی و تجسمی باورهای شیعیان در فرهنگ عامه مردم ایران عصر قاجار آشکار می‌شود. این پژوهش نیز تصاویر مربوط به در واپسین لحظات شهادت امام حسین(ع) را در ۳ نسخه از متقدم‌ترین نسخ کتاب‌های اسرار الشهادة، وسیلة النجات و طوفان البكاء موجود در کتابخانه ملی با هدف بازشناسی مضمونی و تجسمی مطالعه کرده است. نتایج حاصل از این پژوهش نشان می‌دهد که تصاویر این سه کتاب در بیان شهادت امام حسین(ع) از روایت‌های مختلف تاریخی متقدم و نیز روایت‌های مرسوم در کتاب‌های قاجاری استفاده کرده است همچنین هنرمندان در بیان جزئیات از ذهن خلاق خود به دور از آنچه در تاریخ یا متن کتاب ذکر شده است، حواشی رویداد را هر چه بیشتر تصویر کردند. بسیاری از شاخص‌های تصویری برای بیان هر چه بیشتر مضامین و باورهای شیعی استفاده شده است و این تجلی در طراحی و پرداخت، پوشش و ادوات، حالت و موقعیت پیکره‌ها و نیر چهره‌پردازی و ترکیب‌بندی نمود پیدا کرده است؛ به گونه‌ای که روحیات و ابعاد وجودی شخصیت‌ها در ظاهر آنها نمایان است و ترجمان تصویری وقایع با الهام از روشهای مرسوم قاجاری بیان شده است.

پی‌نوشت:

- ۱- مراجعه به نسخه اسرار الشهادة به شماره بازبایی ۵۳۶۱-۶ صفحات (۲۸۴ و ۲۸۲ و ۲۷۹ و ۲۵۶ و ۲۴۹) موجود در کتابخانه ملی <http://dl.nlai.ir/UI/Forms/AllThumbsView.aspx?ID=3429460e-0898-4630-8403-a747c068e5df>
- ۲- در امضاهای دیگر تصاویر این کتاب که نام موسی بن‌مصنف

آمده، به گفته اولریش مارزلف در کتاب تصویرسازی داستانی «نشان می‌دهد که وی فرزند نویسنده کتاب بوده است» (مارزلف، ۱۳۹۰: ۵۷). جز این اثر، تصویر دیگری از وی به جای نمانده است.

۳- «من فرزند علی نیک‌سرشت از آل هاشم هستم و این افتخار برایم کافی است. جدم رسول خدا، کریم‌ترین انسان‌های گذشته است و ما چراغ (هدایت) خدا روی زمین هستیم که می‌درخشیم. فاطمه مادرم دختر پاک احمد و عمویم جعفر، صاحب دو بال است. کتاب خدا در میان ما نازل شده و هدایت و وحی در میان ما بوده است. ما امان الهی در میان همه خلق هستیم و به آن خوشحالییم و آن را مخفی نمی‌کنیم. ما والیان حوض کوثر هستیم و دوست‌دار خود را از آن سیراب می‌کنیم. محب ما در قیامت، خوشبخت و دشمن ما زبان‌کار خواهد بود. آن‌گاه اشعار دیگری این‌چنین خواند: مردم کافر شدند و از رسیدن به پاداش خداوند که خالق انس و جن است، روی گرداندند. در گذشته علی(ع) و فرزندش حسن(ع) را کشتند و اکنون برای حسین(ع) آمده‌اند. برگزیده خلق خدا بعد از پیامبر، پدرم بود و من فرزند این دو برگزیده‌ام. اگر دنیا ارزشمند است، خانه پاداش خداوند (آخرت) بالاتر است. اگر این بدن‌ها برای مرگ آفریده شده است، کشته‌شدن به شمشیر در راه خدا بهتر است.» (خوارزمی، ۱۳۸۸: ۱۶۲ و ۱۶۱)

۴- «واژه برنس به معنای عبا و جبه کلاه‌دار است، اما برخی از منابع، به‌جای برنس، «قَلْنَسُوه» (کلاه) نوشته‌اند.» (پیشوایی، ۱۳۹۱: ۱۶۱)

۵- درباره اینکه چه کسی امام حسین(ع) را به شهادت رساند و سر ایشان را جدا کرد، سنان، خولی یا شمر؟ نظرهای متفاوتی وجود دارد (یوسفی غروی، ۱۳۹۳: ۴۱۹؛ پیشوایی، ۱۳۹۰: ۸۷۲؛ ری شهری، ۱۳۸۸: ۹۳) اما در این میان، شیخ مفید و طبرسی، شمر را معرفی می‌کنند.

۶- بعد از مکالمه حضرت زینب(س) با عمر بن‌سعد، راوی می‌گوید: «گویا اکنون اشک‌های عمر را می‌بینم که روی گونه‌ها و محاسنش جاری است» (طبری، ۱۳۹۷: ۲۶۳). بلاذری نیز به گریه پسر سعد اشاره کرده است (بلاذری، ۱۴۱۷: ۴۰۹).

منابع:

- ابن‌اعثم، ابومحمد بن‌احمد (۱۳۷۴) *الفتوح*، ترجمه محمد بن‌احمد مستوفی هروی، چاپ تهران: علمی و فرهنگی.
- ابن‌طاووس، علی بن‌موسی (۱۳۸۶) *لهوف*، ترجمه عقیقی بخشایشی، قم: نوید اسلام.
- ابومخنف، لوط بن‌یحیی بن‌سعید (۱۳۹۷) *وقعة‌الطف (بازسازی مقتل‌الحسین)*؛ *کهن‌ترین روایت از واقعه کربلا*، ترجمه محمدصادق روحانی، تهران: طه.
- بلاذری، احمد بن‌یحیی (۱۳۹۵) *حکایت آن مظلوم: ترجمه کتاب انساب‌الاشراف: زندگی‌نامه امام حسین(ع))*، ترجمه رحمت‌الله زینلی حسین‌آبادی، اصفهان: حدیث راه عشق.
- پیشوایی، مهدی (۱۳۹۱) *مقتل جامع سید الشهدا*، جلد ۲، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- خوارزمی، موفق بن‌احمد (۱۳۸۸) *مقتل‌الحسین(ع)*، ترجمه مصطفی صادقی، قم: مسجد مقدس جمکران
- شیخ صدوق، محمد بن‌علی بن‌الحسین (۱۳۸۸) *الأمالی*، ترجمه صادق حسن‌زاده، جلد ۱ و ۲، قم: اندیشه‌های.
- _____ (۱۳۹۸) *الأمالی؛ مقتل امام حسین*، ترجمه محمد حسین خورشیدی، قم: مجلسی

- شهشهانی، سهیلا (۱۳۹۶) *یوشاک دوره قاجار*، مشهد: فرهنگسرای میردشتی.
- طبرسی، ابوعلی ابن الحسن (۱۳۷۷) *زندگانی چهارده معصوم علیه السلام*؛ ترجمه کتاب اعلام الوری باعلام الهدی، ترجمه عزیزالله عطاردی، تهران: اسلامیه
- مارزلف، اولریش (۱۳۹۸) *تصویرسازی داستانی در کتاب‌های چاپ سنگی*، ترجمه شهرزاد مهاجر، چاپ ۴، تهران: نظر.

References:

- Abi Mikhnaf, L. (2018). *The history of Battle of Karbala* (Maqatal Al-Husayn): The oldest narration of the event of Karbala. Compiler: Mohammad Hadi Yousefi Gharavi. Translated by Mohammad Sadeq Rouhani. Tehran: Taha, (Text in Persian).
- Al-Shaykh al-Saduq, M. (2009). *Al-Amali*. Translated by Sadegh Hasanzadeh. (1,2ed ed). Qom: Andisheh Hadi, (Text in Persian).
- Al-Shaykh al-Saduq, M. (2019). *Al-Amali - Husayn ibn Ali massacre*, translated by Muhammad Hussein al-Shorri, Qom: Majlesi, (Text in Persian).
- Baladhuri, A. (2016). *The story of that oppressed person (translation of Genealogies of the Nobles; biography of Husayn ibn Ali*, translation of Rahmatullah Zeynali Hosseinabadi. Isfahan: Hadisbook, (Text in Persian).
- Ibn A'tham, A. (1995). *Al-Fotouh*, translated by Muhammad ibn Ahmad Mustufi Hirawi, second edition. Tehran: Elmi Farhangi, (Text in Persian).
- Ibn - Tavdos, A. (2007). *Lohoof*, translated by Aqiqi Bakhshayishi, Qom: Navid-e Eslam, (Text in Persian).
- Khwarizmi, M. (2009). *Hussein ibn Ali massacre*. Translated by Mustafa Sadeghi, Qom: Jamkaran, (Text in Persian).
- Marzolph, U. (1398). *Narrative illustration in Persian lithographed books*. Translated by Shahrouz Mohajer. Fourth edition. Tehran: Nazar, (Text in Persian).
- Pishvayi, M. (2012). *The massacre of Seyed-al Shohada*, (2ed ed), Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute, (Text in Persian).
- Shahshahani, S. (2017). *Persian clothing during the Qajar reign*, Mashhad: Mirdashtibook, (Text in Persian).
- Tabarsi, A. (1998). *Life of the Fourteen infallibles: Translated by Elam al-Vara be Alam al-Hoda*, translated by Azizullah Atarodi. Tehran: Eslamiyeh, (Text in Persian).

URLs:

- URL1. [https://www.porseman.com/article/%D8%AA%D9%81%D8%A7%D9%88%D8%AA-%D8%AD%D8%AF%D9%8A%D8%AB-%D9%88-%D8%B1%D9%88%D8%A7%D9%8A%D8%AA/55467-reference date 2022-07-01](https://www.porseman.com/article/%D8%AA%D9%81%D8%A7%D9%88%D8%AA-%D8%AD%D8%AF%D9%8A%D8%AB-%D9%88-%D8%B1%D9%88%D8%A7%D9%8A%D8%AA/55467-reference%20date%2022-07-01)
- URL2. <https://dl.nlai.ir/UI/a3cf53bf-ce6e-44fb-8089-2f37fb922cbb/LRRView.aspx> reference date 2022-07-01.
- URL3. <https://dl.nlai.ir/UI/3429460e-0898-4630-8403-a747c068e5df/LRRView.aspx>

The Narration of Images of Husayn Ibn Ali's Martyrdom in Lithographic Versions (Asrar al-Shahadat, Tufan al-Boka, Vasilat al-Nejat)

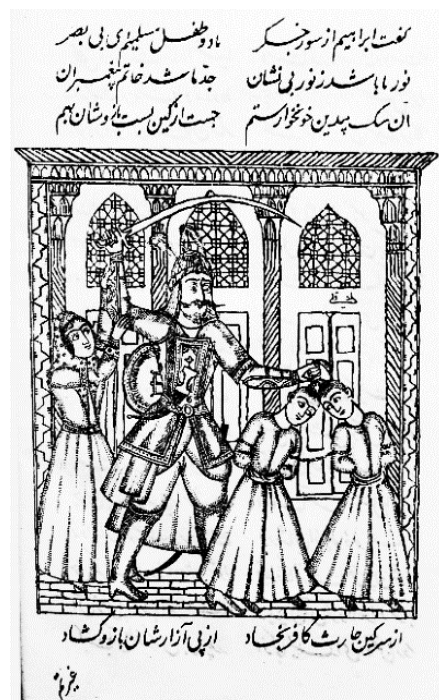
Extended Abstract:

As a result of the establishment of the printing industry in Iran during the Qajar dynasty, more religiously significant works were made available to the general people. Most of the lithographic religious books focused on the Ashura event and the tragedy of Karbala. Dhakirs, Maddahs (religious singers), and Ta'zieh tellers used different texts and muqatils in Ashura ceremonies and rituals. The illustrators of religious literature also played a significant part in elucidating Ashura narratives, using various visual techniques; they provided the audience with a concrete and visual perspective of the Ashura description. Within the popular culture of the people, these books exhibited imagery inspired by religious beliefs, which drove the development of a distinctive style in lithography's design.

The lithography in the preeminent scenes of these versions may be studied and explained using narrative sources. In the meantime, specific illustrations were made by made-up customs or widespread myths surrounding the Ashura incident, which frequently referred to lines from Safavid and Qajar literature.

The word narration in this context refers to communication; however, because speech may be transmitted to others by narrating, the word narration is also used to refer to words and speech in its secondary definition (Porseman website, representative of supreme leader institutions in universities, 2018). The term "Islamic narrations" refers to written passages and quotations that have been passed down to us from reliable narrators throughout the history of Islam. These narrations are one of the study sources used in this research.

For a deeper comprehension of the events of Ashura, we need to consult narrators with integrity and sensitivity. Without favoring popular citations, authentic Ashurai narratives serve as a foundation for

The Present Paper is Extracted from the PhD. Thesis by Fatemeh Asgari, Entitled: "An Explanation On The Visual Features Of Religious Epic Of Imam Hussein (PBUH) On The Exquisite Lithographic Manuscripts Of Qajar Era".

Fatemeh Asgari

PhD., Department of Islamic Art,
Faculty of Art, Tarbiat Modares
University, Tehran, Iran.
f.g.g.asgari@chmail.ir

Mahnaz Shayestehfar

Associate Professor, Department of
Islamic Art, Faculty of Art, Tarbiat
Modares University, Tehran, Iran,
Corresponding Author.
shayesteh@modares.ac.ir

Date Received: 2022-08-23

Date Accepted: 2022-11-02

1-DOI: 10.22051/PGR.2022.41426.1143

enlightenment. These resources are worthwhile and practical for authors, poets, and artists working in the Ashura genre. The analysis of the images is based on two images from the book *Asrar al-Shahadat*, one from the book *Tufan al-Boka* and one from the book *Vasilat al-Nejat*.

This study also aims to evaluate the images of Imam Hussein's martyrdom and his encounter with Shemr as illustrated in three old and dated lithographic versions of the books "Toufan Al-Beka" (1853), "Wasila Al-Nejat" (1867), and "Asrar Al-Shohada" (1851) available at national libraries. The research objective includes a thematic and visual review of related images in the three intended versions. Meanwhile, the research questions are: How do the images of these versions portray the Islamic concepts and narrations related to the martyrdom of Imam Hussein (PBUH)? Moreover, how are images characterized by the visual features that describe Imam Hussein's martyrdom in the versions?

In order to obtain the description of the relevant events and the increase of historical and hadith sources, some of the mentioned sources have been referred to more because of their age, validity, comprehensiveness, and continuity, such as *Akhbar al-Taval* by Abu Hanifa Dinawari, *Tarikh al-Tabari* (History of the Prophets and Kings), *al-Fotouh* by Ibn A'tham, *Al-Amali* by Al-Shaykh al-Saduq, *al-Ershad* by al-Shaykh al-Mufid and *I'lam al-Wara bi A'lam al-Huda* by Shaykh Tabarsi.

The present research does not suggest the methodology of hadith studies in the paintings. However, it focuses on how the paintings reflect the pertinent themes in various written sources and what visual techniques have been employed to portray the martyrdom of Husayn ibn Ali.

Husayn ibn Ali's Martyrdom convention was one of the significant occasions that drew the attention of authors and illus-

trators. This issue is specifically addressed and frequently has more critical information and larger dimensions when viewed in the images of the Ashura manuscripts in the National Library of Iran. The names being considered, however, were designed differently from the pictures' subjects; for instance, the word "battle" was registered for the martyrdom scene. Therefore, it is evident that the titles were introduced by scribes, while the designers did not adhere to them and functioned autonomously. In defining and embellishing the story depicted in the painting, the artists used their imagination to add details or even to design additional narratives beyond the book's text.

In images depicting the scene of Husayn ibn Ali Imam's martyrdom, several tales accompany the depiction of this event. The attack on Husayn ibn Ali, his falling to the ground and facing Shimr ibn Dhi 'l-Jawshan, has been the focus of the illustrators, and our study has also addressed this crucial incident.

In the scenes depicting the Imam's martyrdom, his turban was covered with blood when an arrow struck his forehead. Most prior versions focus on the sword strike to Husayn ibn Ali's head and do not mention the arrow; however, these images emphasize the arrow to the forehead. Recent works like *Rozatol Shohada* and *Bihar al-Anwar* show this topic more. In *Vasilat al-Nejat*, Shimr attacks Imam from behind with a dagger, a spear pierces his chest, and three of his troops fall to the ground. Enemies surrounded Husayn ibn Ali, as recorded in numerous hadiths.

The narrator-illustrator portrayed Imam Husayn as heavily arrowed and lying on the ground. According to the accounts, his body was covered with arrows, and his enemies stood before him. Imam Muhammad al-Baqir describes the frontal wounds of Husayn ibn Ali Imam, indicating that he

never turned his back on the enemy.

A teen boy who stands with Husayn ibn Ali and rushes to the battlefield to support the Imam is described in specific versions, including Tufan al-Boka and Vasilat al-Nejat. The phrase “teenager” appears in most sources, and the images show a handsome teen.

In contrast to Husayn ibn Ali’s facial covering, his foes are the most enraged and anxious. Their eyes are round and protruding; they have enlarged noses and unruly beards with clenched teeth. Ubayd Allah ibn Ziyad’s face is represented by a white beard, large ears, and anxiety. Long horizontal mustaches projecting from the face indicate enemies in a condition of breakdown or inflammation, similar to the visage of Qajar executioners with long mustaches and hostile expressions.

Imam Husayn ibn Ali in full view, with head and body from the front and hands and feet from the sides, is the optimal design. One hand is raised to symbolize stance and determination, while the other holds a straight or angled spear. The direction of the Imam’s spear is in opposition to the direction of the other lines in the painting, highlighting his static stature and larger size than the other figures.

To symbolize Imam Husayn’s distance from the war, he is depicted in most paintings without complete warfare equipment, such as a bow, arrow, shield, dagger, or sword. Unlike other characters, his weapons are placed on the ground or in sheaths. Zaynab bint Ali’s hijab in Vasilat al-Nejat is a light-colored, long, fringed veil similar to the Qajar women’s veil with loose, fringed leggings beneath and a short veil, but Qajar veils are long and narrowly laced. Zaynab bint Ali and other women, Sakina Bint Hussein and Umm Kulthum, wear full veils, and their faces are covered with cloth for their dignity.

The results from this qualitative research,

which uses a descriptive-analytical method and falls under documentary categories, refer to visual indicators and Islamic narrations about the martyrdom of Imam Hussein (PBUH), with some of which being credible and others taken from public beliefs of the Qajar era and the illustrator’s mind, without any credible narrations. These images have been shown to represent the narrations in agreement with the martyrdom and sacrifice in various visual forms, which are consistent with the Shia concepts and beliefs; the images are also represented by the design method, covering and tools, painting, structure and configuration and themes pertinent to the event.

Keywords: Illustrative lithographs, Martyrdom of Imam Hussein, Wasila Al-Nejat, Toufan Al-Beka’, Asrar Al-Shohada.